

RECENZJE I OMÓWIENIA

ODRODZENIE I REFORMACJA W POLSCE ■ LXIII 2019 ■ PL ISSN 0029-8514

Acta Unitatis Fratrum. Dokumente zur Geschichte der Böhmischen Brüder im 15. und 16. Jahrhundert, Bd. 1: *Regesten der in den Handschriftenbänden Acta Unitatis Fratrum I–IV überlieferten Texte*, bearb. von Joachim Bahlcke, Jindřich Halama, Martin Holý, Jiří Just, Martin Rothkegel, Ludger Udolph, Wiesbaden 2018, Harrassowitz, ss. 524

Opublikowany w 2018 r. pierwszy tom *Regesten der in den Handschriftenbänden Acta Unitatis Fratrum I–IV überlieferten Texte* jest elementem szerszego przedsięwzięcia, którego celem jest edycja całego zespołu dokumentów zgromadzonych w *Acta Unitatis Fratrum* (AUF). Planowane wydawnictwo dotyczy wyjątkowego zespołu źródeł do dziejów Jednoty Braci Czeskich, wspólnoty religijnej, która powstała w 1457 r., kontynuując tradycje radykalnego nurtu reformacji husyckiej. Dokumenty wpisane do AUF, często zachowane jedynie w obrębie tej serii, dają unikalny wgląd w powstanie, rozwój organizacyjny, doktrynę i zwyczaje Jednoty w okresie od jej założenia aż do lat osiemdziesiątych XVI w. Szczególna wartość tego zbioru wynika także z faktu, że w zachowanej formie rękopiśmiennej został on opracowany z inicjatywy i pod nadzorem przywódców Jednoty, a jego zawartość i wewnętrzna struktura odzwierciedlają rozwój tożsamości tej wspólnoty w drugiej połowie XVI w. Najbardziej wartościowe opracowania dziejów braci czeskich zostały oparte na dokumentach zebranych w obrębie AUF, które obecnie są przechowywane w Pradze: w Narodowym Archiwum (Národní archiv) i Muzeum Narodowym (Národní muzeum). W istocie nie sposób wyobrazić sobie jakiegokolwiek opracowanie naukowe poświęcone dziejom Jednoty w XV–XVI w. bez wykorzystania tej dokumentacji.

Systematyczne badania dziejów Jednoty rozpoczęły się w drugiej połowie XIX w., gdy zwrócono uwagę na rolę tej wspólnoty w rozwoju nowoczesnej tożsamości narodowej Czechów (m.in. Josef Jungmann, František Palacký). Powstały wówczas opracowania syntetyczne, które ukazywały proces formowania się Jednoty w drugiej połowie XV w., rozłamów mających miejsce na przełomie XV i XVI w., prześladowań i masowej emigracji braci z Czech w XVI–XVII w. oraz jej miejsca w obrębie nurtów protestanckich. Podstawowe znaczenie miały prace czeskich historyków Antonína Gindelyego (1829–1892) i Jaroslava Bidlo (1868–1937) oraz niemieckiego archiwisty z Herrnhut, Josepha Theodora Müllera (1854–1937), którzy na podstawie obszernej dokumentacji AUF prześledzili powstanie i kolejne etapy rozwoju Jednoty, a także przeanalizowali jej doktrynę religijno-społeczną i wewnętrzną organizację.

Cały, liczący czternaście tomów rękopiśmienny zbiór AUF powstał w latach 1548–1589. Składają się nań odpisy różnorodnych źródeł sporządzonych od połowy XV w. do lat osiemdziesiątych XVI w. Pomysłodawcą i twórcą AUF był Jan Blahoslav (1523–1571), który rozpoczął karierę kościelną w trudnym okresie dziejów Jednoty, gdy w wyniku prześladowań mających miejsce po zdławieniu powstania przeciwko królowi Ferdynandowi Habsburgowi w 1547 r. zbory Jednoty w Czechach zostały zamknięte, a jej członkowie zmuszeni do migracji. Pochodzący z zamożnej rodziny braci czeskich z Přerova Blahoslav odebrał staranne wykształcenie, uczył się w humanistycznym gimnazjum Walentina Friedlanda-Trozendorfa w Złotorzy, a następnie odbył studia w Wittenberdze, gdzie poznał Marcina Lutra i Filipa Melanchtona. Przygotowując się do kariery duchownego, w 1548 r. wyjechał na studia do Królewca, a rok później do Bazylei. W 1548 r. Blahoslav jako przedstawiciel biskupa Jana Černego (Nigranus) przybył do Mladá Boleslavi, gdzie rozpoczął gromadzenie i opracowywanie dokumentów do dziejów Jednoty. Zainteresowanie przeszłością własnej wspólnoty religijnej było wynikiem humanistycznych studiów Blahoslava, który już w 1547 r. opublikował dzieło *O původu Jednoty bratrské a řádu v ní*. Omówił w nim proces powstania Jednoty, wykorzystując źródła z drugiej połowy XV w., a także sięgając do żywej we wspólnocie tradycji oralnej. Prace nad AUF były prowadzone w Ivančicach, gdzie Blahoslav pełnił godność biskupa. Jego przedsięwzięcie wspierał biskup w Přerovie, Maciej Červenka (1521–1569), który przeglądał gromadzone materiały i opatrywał je własnymi uwagami. W prace nad AUF włączył się także Wawrzyniec Orlík, który w latach 1560–1584 opracował też nekrolog z biogramami zmarłych kapłanów i seniorów Jednoty od 1467 r.

Do śmierci Blahoslava w 1571 r. powstało łącznie 8 tomów AUF (2–9), w których zgromadzono listy, traktaty, kazania, pieśni z okresu od 1443 do 1560 r. Praca nad AUF była kontynuowana przez dwóch kolejnych biskupów Ivančic: Andrzeja Stefana (1528–1577) i Jana Eneasza (1537–1594). Z ich inicjatywy zostały opracowane cztery kolejne tomy (10, 12–14), obejmujące dokumentację do roku 1589. Inną proweniencję miał obecny tom pierwszy. Powstał on w Mladá Boleslavi, niezależnie od prac prowadzonych przez Blahoslava, prawdopodobnie w otoczeniu biskupów Jana Augusty i Macha Sionskiego. Możliwe, że celem tego opracowania była próba odtworzenia archiwum Jednoty, które uległo zniszczeniu podczas pożaru Litomyśla w 1546 r. Nie wiadomo, czy z inicjatywą gromadzenia i odpisywania dokumentacji wystąpił któryś z wyżej wspomnianych biskupów, czy też był to pomysł Joachima Prostibořskiego, który w 1557 r. przywiózł rękopis do Ivančic. Tutaj został on przejrzany przez Blahoslava i Macieja Červonkę, i uzupełniony o odpisy nowych dokumentów, które podwoiły jego pierwotną objętość. Został on oprawiony w ten sam sposób jak inne tomy AUF i przed śmiercią Blahoslava stał się integralnym elementem całej serii. Jak wykazali wydawcy *Regesten*, w obecnym kształcie rękopis

AUF I zawiera 36 dokumentów, z których 24 powtarza teksty wpisane do tomów 2–6.

Zbiór AUF składa się z czternastu tomów formatu *in quarto*, które liczą w sumie około 10 tys. stron zapisanych niemal wyłącznie po czesku. Zgromadzona tam dokumentacja jest różnorodna, dominują w niej listy wysyłane przez przywódców Jednoty, a także otwarte listy sporządzane w imieniu całej wspólnoty. Niemal wszystkie mają charakter apologetyczno-polemiczny, uzasadniając na podstawie Pisma Świętego poglądy religijne Jednoty, a równocześnie obalając zarzuty formułowane przez jej adwersarzy. Inną ważną grupę źródeł włączonych do AUF stanowią traktaty polemiczne. Wyszły one spod pióra przywódców Jednoty i zawierają wykład poszczególnych elementów jej doktryny. Choć materiały składające się na cały zbiór AUF różnią się po względem formy i treści, to jednak stanowią one dość spójną całość. Dają dobry wgląd w rozwój doktryny Jednoty, ukazując podstawowe poglądy na temat ideałów życia religijnego, a zarazem odstawiając główne obszary sporów z utrakwistami i katolikami. Opublikowane w 2018 r. rejestry dokumentów zamieszczonych w tomach AUF 1–4 wskazują, że prowadzone w listach i traktatach polemiki dotyczyły w dużej mierze kwestii sakramentów, liturgii i organizacji kościelnej, a także zagadnień związanych z obroną wolności wyznania i tolerancji religijnej.

Starannie opracowane i zaopatrzone komentarzami odpisy dokumentów w AUF pełniły funkcję swoistego repozytorium wiedzy historycznej Jednoty. Jan Blahoslav, a także jego współpracownicy i kontynuatorzy, doskonale zdawali sobie sprawę ze znaczenia tego typu dokumentacji w budowaniu tożsamości Jednoty. Materiały zebrane w AUF miały stać się podstawą do opracowania systematycznego wykładu dziejów Jednoty wzorowanego na pracach Matthiasa Flaciusa Illirica. Zadanie to zlecono najpierw niemieckiemu luteraninowi Joachimowi Camerariusowi Starszemu (1500–1574), a później polskiemu reformatorowi Janowi Łasickiemu (1534–1599). Ten drugi przygotował co prawda dzieło *Historia de origine et rebus gestis fratrum Bohemicorum* w ośmiu księgach, ale drukiem ukazała się tylko księga ósma, dotycząca organizacji i obyczajów braci, wydana przez Jana Amosa Komeńskiego dopiero w 1660 r.

Sledząc dzieje AUF, nad którymi prace ukończono w 1589 r., wydawcy *Regesten* zwracają uwagę na znaczenie bitwy pod Białą Górą w 1620 r. Represje wobec Jednoty, które były bezpośrednim następstwem klęski protestantów, zmusiły jej członków do wyjazdu z Czech. Ich los podzieliła także seria rękopiśmiennych ksiąg AUF, które przed 1630 r. zostały przewiezione do wielkopolskiego Leszna. W 1838 r. jeden z tomów tego zbioru znalazł się w praskim Vlastenské muzeum, które później przekształciło się w Narodni muzeum. W 1849 r. pozostałe trzynaście tomów zostało zakupionych i przekazanych do archiwum Jednoty (Archiv der Brüderunität) w Herrnhut koło Görlitz. Tutaj księgi AUF stały się po raz pierwszy przedmiotem opracowania inwentaryzacyjnego, przygotowanego przez Johanna Renatusa Plitta

(1778–1851). Po zakończeniu II wojny światowej, latem 1945 r. trzynaście tomów AUF zostało przewiezionych z Herrnhut do Pragi, gdzie włączono je do zbiorów tamtejszego Archiwum Narodowego (Národní archiv).

Pomimo dużego zainteresowania badaczy czeskich tym zespołem źródeł plany opublikowania krytycznej edycji całej serii AUF zakończyły się niepowodzeniem. Ich efektem było jedynie wydanie przez Jaroslava Bidla dwóch tomów *Akt Jednoty bratrské* (w 1915 i 1923). Dopiero w 2011 r. z inicjatywy władz Europejskiej Prowincji Jednoty Braci powołano niemiecko-czeską komisję, której powierzono przygotowanie edycji AUF. Pierwszym owocem jej prac jest właśnie wydany w 2018 r., zarówno w języku niemieckim, jak i czeskim, tom regestów dokumentacji składającej się na pierwsze cztery tomy AUF. Zespół sześciu wydawców czeskich i niemieckich uporządkował cały materiał źródłowy zgromadzony w AUF, wyodrębnił i zidentyfikował poszczególne jednostki, opisując je według jednolitego wzoru. Każdy opracowany w ten sposób regest zawiera następujące dane: 1) informację o proveniencji dokumentu w obrębie AUF (tom i foliały), 2) tytuł informujący o autorze dokumentu i jego odbiorcy lub przeznaczeniu, 3) notę omawiającą kontekst historyczny powstania dokumentu, 4) informację o kopiach rękopiśmiennych, drukowanych edycjach, a także podstawowej literaturze przedmiotu. Najobszerniejszą część regestu stanowi szczegółowe streszczenie dokumentu, które jest poprzedzone incipitem i explicitem. Streszczenia są rozbudowane, a w przypadku krótszych tekstów, zwłaszcza listów, odnosi się wrażenie, że mamy do czynienia niemal z ich dosłownym przekładem. Regesty dokumentów zostały wydane w takim samym układzie, w jakim znajdują się w obrębie kolejnych tomów AUF, niezależnie od czasu powstania, autora, adresata, formy czy też podejmowanej tematyki. Decyzja wydawców, aby zachować kolejność dokumentów w AUF należy uznać za trafną. Umożliwia ona poznanie oryginalnej struktury AUF, którą nadał tej serii Jan Blahoslav i jego współpracownicy. Równocześnie ułatwia korzystanie z dokumentacji zebranej w zbiorze.

Edycja regestów dokumentów zamieszczonych w pierwszych czterech tomach AUF została poprzedzona podzielonym nad dwie części wstępem. Jego pierwsza część (s. 17–29) zwięźle omawia dzieje czeskiej reformacji w XV w., proces wyodrębnienia się Jednoty oraz powstania AUF. W drugiej części (s. 30–67), stanowiącej właściwą prezentację opublikowanych regestów, poruszono kwestię tradycji rękopiśmiennej pierwszych czterech ksiąg AUF, dokonano opisu fizycznego rękopisów, a także przeanalizowano problematykę dominującą w zregestowanych dokumentach. Tu także znalazło się chronologiczne zestawienie wszystkich dokumentów z tomów 1–4, które pozwala lepiej dostrzec dynamikę wymiany listów w określonych okresach dziejów Jednoty. Wstęp zamyka omówienie metodyki opracowania i wydania regestów.

Pierwszy tom *Regesten* zawiera regesty 97 dokumentów z lat 1443–1545. Cezurę otwierającą stanowi synod kutnohorski z 1443 r., na którym program

utrakwistyczny zatriumfował nad doktryną taborycką. Rok 1545 stanowi z kolei początek publicznej działalności Jan Blahoslava, późniejszego biskupa braterskiego w Ivančicach i pomysłodawcy AUF. Zgromadzone w pierwszych czterech tomach serii dokumenty mają w większości formę listów. Powstały one w związku z ważnymi wydarzeniami w życiu Jednoty i odzwierciedlają bieżące problemy i zagrożenia, z którymi musiała się uporać nowo powstała wspólnota religijna. Autorami listów są zarówno przywódcy Jednoty, m.in. Grzegorz Krajčí czy Łukasz z Pragi, jak i kapłani, a także świeccy bracia. Adresatami listów są w dużej mierze przeciwnicy Jednoty, wśród których kluczowe miejsce przypadło przywódcy utrakwistów, Janowi Rokycanie. W pierwszych dwóch tomach AUF znalazło się w sumie kilkanaście odpisów listów adresowanych do Rokycany, a także jego odpowiedzi. Dwa listy zostały skierowane do monarchów czeskich: Jerzego z Podiebradów i Władysława Jagiellończyka, a ich celem była obrona prawowierności Jednoty i próba powstrzymania grożących jej prześladowań.

Większość zregestrowanych dokumentów (85) powstała przed 1500 r. Jedynie 12 z nich dotyczy okresu późniejszego. Co ciekawe, zabrakło wśród nich dokumentów związanych z wymianą poglądów między przywódcami Jednoty a Marcinem Lutrem i innymi przywódcami protestanckimi. Wydawcy regestów trafnie zwrócili uwagę, że z bogatej korespondencji prowadzonej w tej sprawie do pierwszych czterech tomów AUF włączono jedynie kilka pism Łukasza z Pragi i Wawrzyńca Krasonickiego (nr 43, 54, 64, 83–85, 87–90). Zauważalny jest także brak pism odnoszących się do okresu sprzed powstania wspólnoty pod przywództwem Grzegorza Krajčiego w Kunvaldzie. Jedynie osiem dokumentów wiąże się z tym okresem, spośród których dwa to listy Piotra Chelčického (nr 29 i 59), a cztery inne to wspomniane wcześniej pisma Jana Rokycany (nr 43, 57–60). Tak niekompletna i niereprezentatywna dokumentacja mogła mieć wiele przyczyn. Jak przypuszczają wydawcy, prawdopodobnie w pierwszej fazie realizacji projektu nie chodziło o opracowanie kompletnego zespołu źródeł do dziejów Jednoty. Dopiero główna seria AUF, prowadzona od 1547 r., zasadniczo zmieniła zasady selekcji materiałów.

Przeprowadzona przez wydawców analiza pierwszych tomów AUF dowodzi, że ich koncepcja, dobór i układ zamieszczonych w niej dokumentów były dziełem Jana Blahoslava. W tomach 2–4 można niekiedy dostrzec – jak wskazują wydawcy – spójne pod względem tematycznym zespoły dokumentów. Na przykład w tomie drugim taką zwartą grupę stanowi siedem listów Grzegorza Krajčiego do Jana Rokycany z lat 1468–1471, z którymi związane są dodatkowo dwa inne dokumenty (nr 1–4, 21, 5, 37–39). Jednorodny tematycznie i formalnie jest także zbiór korespondencji między braćmi z Litomyśla a katolickim panem Janem Zajícem z Hasenburka (nr 46–53). Podobny charakter mają opracowane w tomie czwartym AUF listy między wyodrębnioną ze wspólnoty w 1496 r. mniejszością, stojącą na gruncie przestrzegania pierwotnej doktryny, a „ściśłą radą” Jednoty (nr 26, 74–75).

Z kolei tom pierwszy AUF, który – jak zostało wspomniane – zaczęto opracowywać niezależnie od serii zainicjowanej przez Blahoslava, gromadzi wyłącznie dokumenty z okresu panowania króla Jerzego z Podiebradów.

Jak wynika z opublikowanych regestów, w pierwszych czterech tomach AUF najwięcej dokumentów wiąże się z okresem 1468–1478, kiedy kształtowała się odrębność organizacyjna Jednoty i toczyły się pierwsze spory polemiczne z utrakwistami. Duża liczba dokumentów pochodzi także z lat 1488–1504, kiedy w obrębie Jednoty trwała dyskusja na temat utrzymania pierwotnej doktryny i zasad życia. Najstarszym dokumentem w pierwszych czterech księgach AUF jest traktat taboryckich duchownych polemiczny wobec postanowień synodu utrakwistycznego, który odbył się pod przewodnictwem Jana Rokycany w Kutnej Horze na początku lipca 1443 r. (nr 44). Debata pomiędzy przedstawicielami utrakwistów – Janem Rokycaną i Janem z Příbramia – i taborytów – Mikołajem z Pelhřimova zw. Biskupcem i Wacławem Korandą Starszym – na temat sakramentu Eucharystii odbiła się głośnym echem i miała znaczący wpływ na dekompozycję radykalnego skrzydła husyckiej reformacji. Synod potępił poglądy taborytów na temat sakramentu ołtarza, identyfikując je z tzw. herezją pikardzką. Postanowienia synodu kutnohorskiego miały duże znaczenia dla doktryny Jednoty, gdyż kontynuując naukę taborycką w tej kwestii, jej członkowie byli oskarżani o głoszenie herezji pikardzkiej. W 1508 r. król Władysław Jagiełłończyk wydał surowy dekret przeciwko pikardom, którego ostrze było skierowane przeciwko Jednocie. Z tego względu stanowisko Rokycany i postanowienia synodu kutnohorskiego z 1443 r. stanowiły ważny punkt odniesienia w polemice prowadzonej przez przywódców Jednoty. W 1463 r. Marcin z Krčina wystosował do Rokycany dwa listy dotyczące nauki o Eucharystii (nr 28 i 34), a sześćdziesiąt lat później, w 1524 r., obszernie wypowiedział się w tej kwestii Łukasz z Pragi, ówczesny czołowy teolog Jednoty (nr 43).

Znaczącą grupę dokumentów zamieszczonych w pierwszych dwóch tomach AUF stanowi zespół czternastu pism przypisywanych Grzegorzowi Krajčíemu, twórcy pierwszej wspólnoty braci czeskich w Kunvaldzie. Obejmuje ona siedem listów adresowanych do Jana Rokycany z lat 1468–1469 (nr 1–5, 21, 37) oraz pięć traktatów: trzy poświęcone duchowieństwu (nr 6–8), jeden na temat eklezjologii (nr 17–18) i jeden dotyczący władz świeckich (nr 26). Pisma Krajčíego stanowią pierwszorzędną materiał do analizy doktryny religijnej nowej wspólnoty. Powstały one tuż po synodzie w Lhotce z 1467 r., kiedy Jednota wyodrębniła się jako niezależna wspólnota z własnymi kapłanami. Zerwanie z Kościołem utrakwistycznym odbiło się głośnym echem w Czechach i przyniosło pierwszą ostrą wymianę poglądów. Wśród utrakwistów, a także katolików, największe kontrowersje wzbudziło niejasne stanowisko braci na temat sakramentu Eucharystii. Zarzucano im, że negują zarówno realną, jak i symboliczną obecność Chrystusa w Eucharystii. Równie ostro krytykowano także poglądy Krajčíego i jego zwolenników na temat kapłaństwa i organizacji kościelnej. W odpowiedzi Jednota zarzuciła

utrakwistom naśladowanie zasad organizacyjnych Kościoła rzymskiego, drwiąc z praktyki wyświęcania utrakwistycznych kapłanów przez biskupów katolickich poza Czechami. Dla braci sukcesja apostolska, którą uzurpowali sobie biskupi Rzymu, nie miała żadnego znaczenia. Od kapłanów oczekiwano jedynie czystości obyczajów i życia zgodnego z Ewangelią. Te spory i kontrowersje dominują w pismach Grzegorza Krajčiego zgromadzonych w pierwszej części AUF i obszernie streszczonych w wydanych regestach. Zapewne z tych samych względów umieszczono tu inne pisma braci czeskich z lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XV w., a także teksty przedstawicieli Kościoła utrakwistycznego: Jana Rokycany i Wacława Korandy Młodszego, administratora utrakwistycznego konsystorza niższego w Pradze.

Można się zastanawiać, czy zamiast wydawać tak starannie przygotowane i obszerne regesty dokumentów zgromadzonych w AUF nie lepiej byłoby opublikować ich krytyczną edycję. W tradycyjnie uprawianym edytorstwie krytyczne wydanie źródeł jest zawsze cenniejsze niż najlepiej opracowane regesty. W tym przypadku wydawcy zdecydowali się na sukcesywne publikowanie w formie cyfrowej kolejnych ksiąg AUF, którym towarzyszyć będzie paralelnie opracowywana seria regestów. W realizowanym w taki sposób projekcie regesty stanowią przede wszystkim narzędzie umożliwiające korzystanie z obszernej i dość skomplikowanej pod względem konstrukcji dokumentacji AUF. Opublikowany w 2018 r. pierwszy tom regestów znakomicie spełnia tak sformułowany cel. Szczegółowe opracowanie treści dokumentów w języku niemieckim (a także czeskim dla wydanego równoległe tomu) wraz z omówieniem historycznego kontekstu ich powstania, a także tradycji rękopiśmiennej i wydawniczej w znaczący sposób ułatwia korzystanie z dokumentacji zgromadzonej w AUF. Pomyślna realizacja całego projektu powinna stanowić silny impuls do dalszych badań nad dziejami, doktryną, a także organizacją i zwyczajami braci czeskich, dla których AUF pozostaje źródłem podstawowym i praktycznie niezastąpionym.

Paweł Kras

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II